

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТІ: ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подано визначення поняття справедливості та її видів, акцентується увага на неоднозначному тлумаченні цієї категорії. Простежується процес реалізації принципів справедливості в різні історичні епохи. При цьому враховується характер політичних і суспільних устроїв. Розглянуто основні принципи нових підходів до теоретичного осмислення і практичного втілення принципів справедливості на прикладі концепції Дж. Ролза.

Майбутнє як єдність належного й бажаного не мислиме без справедливості. Віра в її торжество є неодмінною передумовою високоморального способу життя людини. Правда, ця віра повинна ґрунтуватися на знанні природи й сутності справедливості. "Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права" [1: 52].

У буденній свідомості справедливість розуміють як щось само собою зрозуміле. Проте при спробах потрактувати це поняття виникали певні труднощі. Основна з них полягає в конкретно-історичному характері справедливості, на що звернув увагу шотландський філософ, історик, економіст, публіцист Дейвід Юм (1711-1776), який розглядав справедливість як штучну чесноту на відміну від інших – природних. Зрозуміло, що конкретно-історичний характер розуміння справедливості потрібно враховувати, проте абсолютизація мінливого характеру розуміння справедливості не виправдана, оскільки веде до релятивізму чи навіть нігілізму.

Під поняттям "справедливість", як правило, розуміють порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід'ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства й людства. На відміну від понять "благо" (все, що має для людини позитивне значення) й "антиблаго", зокрема "добро" і "зло", за допомогою яких оцінюють окремі явища, взяті самі по собі, "справедливість" характеризує співвідношення двох чи більше явищ із погляду розподілу благ і антиблаг між людьми. Справедливість передбачає відповідність між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їх становищем, між їх правами й обов'язками, діяльністю й винагородою, реальними заслугами та їх громадським визнанням, між злочином і покаранням. Вона одночасно визначає відносини між людьми з приводу їх взаємних обов'язків і з приводу розподілу матеріальних та духовних благ, створених спільними зусиллями.

Поняття "справедливість" виходить за межі етики. Проблема справедливості в її моральному сенсі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо.

Справедливість як самостійна владна сила діє відповідно до характеру вчинку, абстрагуючись від будь-яких особистісних симпатій чи антипатій. Напевно, тому богиню правосуддя Феміду зображують в образі жінки, очі якої зав'язані, а в руках ваги (терези). Вона зважає добро і зло наосліп, прагнучи, щоб жодна пристрасть не схитнула чаші терезів. У справедливості є й момент умовності, який помітили прибічники доктрини суспільного договору.

Сфера застосування поняття "справедливість" охоплює різні галузі: політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння і невдач.

У класовому суспільстві "справедливість" є поняттям не лише моральної, а й політичної та правової свідомості, оскільки розподіл благ та антиблаг належить до компетенції держави. Поняття справедливості застосовують і щодо людей. Справедливими вважають тих, хто дотримується правових і моральних норм, свого слова, виконує свої обов'язки, відповідає добром на добро, а несправедливими – тих, хто чинить свавілля, порушує права людей, не пам'ятає зробленого їм добра тощо.

Спочатку розуміння справедливості полягало у визнанні незаперечності норм первісного суспільства. Бути справедливим означало дотримуватися загальноприйнятого порядку. Іншими словами, справедливість у той час отожденоювалася з владою звичаю.

Якщо взяти за основу поділу мотиваційні спонуки, то слід розрізняти відплатну і розподільчу справедливість. Відплатна справедливість вимагає дотримання відповідності покарання людини за вчинений нею злочин. Така норма зафіксована, зокрема у висловлюванні: "Життя за життя, око за око, зуб за зуб" (правило тальйону, згідно з яким помста за кривду не повинна перевищувати завданої шкоди). Головною її формою був інститут родової помсти. Розподільча справедливість передбачала однаковий розподіл благ і відповідальності кожному члену спільноти або пропорційний до його дій, значущості тощо. Враховуючи вищесказане, виокремлюють зрівняльну й пропорційно-розподільчу справедливість. Згідно з принципами зрівняльної справедливості всі члени роду, племені одержували рівну долю добутого спільними зусиллями на полюванні або зібраного в лісі чи полі. Таке розуміння (і дотримання) справедливості було необхідною умовою виживання людей за умови дефіциту засобів існування. Прояви зрівняльної справедливості (а тим більше – бажання жити за такими принципами) простежуються в усі історичні епохи. Це виявлялося (і виявляється) в

схильності до "зрівнялівки" і в негативному ставленні до заможних людей незалежно від того, як вони здобули свої блага.

З виникненням класів і держави з'являються писані закони, право, що претендують на статус справжньої, об'єктивної справедливості. Наслідком цього була заміна зрівняльної справедливості пропорційно-розподільчою, для якої характерні диференційований рівень відповідальності під час виконання різних робіт і диференційований розподіл благ. Таке розуміння справедливості й дотримання її принципів стало рушійною силою прогресу суспільства. Правда, у класовому суспільстві панівні верстви мають змогу порушувати принципи такого виду справедливості, тобто чинити несправедливість, відбираючи результати праці в трудящих, вдаючись до економічних і позаекономічних (силових) засобів. Уся історія класового суспільства є історією боротьби знедолених верств за справедливість. Внаслідок цієї боротьби держави класового суспільства поступово перетворювалися зі зняття пригнічення одного класу іншим на політичну організацію, яка прагне узгодити інтереси різних соціальних і національних верств суспільства. Важливий внесок у цей процес зробила буржуазія, зруйнувавши феодальний лад і поставивши на його місце свободу приватної власності, правову незалежність і політичну рівність людей. Юридичні уявлення про справедливість стають домінуючими. Проте рівень дотримання принципів справедливості в буржуазному суспільстві у визначальній мірі залежить від рівня розвитку демократії в буржуазній державі, тому проблема справедливості залишається актуальною і в буржуазних країнах. Адже і в сучасних державах (навіть демократичних) одні люди розкошують, а інші – бідують, а іноді й умирають від голоду.

Розвиток цивілізації, нові виклики людству потребують постійного оновлення концепції справедливості. Не є випадковим те, що проблема справедливості перебуває в центрі уваги західних соціологів і етиків. Тезисно розглянемо основні принципи концепції справедливості американського соціолога, філософа Джона Ролза (1921-2002).

По-перше, справедливість, на думку Дж. Ролза, є головною чеснотою суспільних інститутів подібно до того, як істина є головною чеснотою наукових систем. Якщо теорія хибна, то за будь-яких умов її слід відкинути чи переглянути. Це стосується й державних законів та суспільних інститутів, якщо вони несправедливі. По-друге, кожен індивід, за Дж. Ролзом, має право на недоторканість, яку не може ігнорувати навіть найблагополучніше суспільство. Справедливість не допускає й думки про те, що несвобода одних людей може бути виправданням найбільшого розкошування інших навіть за умови, що останні становлять більшість. Справедливість не сумісна з принесенням у жертву інтересів одних людей інтересам інших. У справедливому суспільстві рівна свобода громадян розцінюється як щось завчасно встановлене. Щоправда, гарантовані справедливістю права не можуть бути предметом політичних спекуляцій або чисто кількісного підрахунку суспільних інтересів. Єдине, що виправдовує застосування хибної теорії – відсутність кращої. Точно так і несправедливість стає терпимою лише тоді, коли вона є умовою уникнення ще більшої несправедливості.

Обґрунтовуючи своє розуміння принципів справедливості, Дж. Ролз зазначає, що суспільство є в більшій чи меншій мірі самодостатньою спільною індивідів, які у своїх стосунках визнають певні правила поведінки обов'язковими. І не тільки визнають, а й діють переважно у відповідності з ними. Ці правила визначають систему взаємодії, розраховану на досягнення благ усіма тими, хто бере в ній участь, проте для суспільства в рівній мірі типовість і тотожність інтересів існує до того часу, поки соціальна взаємодія дає можливість для кращого життя в порівнянні з тим, як би вони жили лише за рахунок власних індивідуальних зусиль. Конфлікт інтересів відбувається тоді, коли індивіди стають небайдужими до більших благ, створених і розподілених їх спільною, оскільки кожен із них віддає перевагу більшим благам. Вибір із числа різних суспільних устроїв передбачає такий набір принципів, який визначив би основи розподілу, що ґрунтувався б на належних розподільчих відносинах для створення вихідної згоди. Ці принципи є принципами соціальної справедливості, оскільки саме вони забезпечують спосіб визначення прав і обов'язків найважливіших суспільних інститутів. Вони також встановлюють порядок розподілу вигод і тягот суспільної співпраці.

Суспільство, на думку Дж. Ролза, тоді добре організоване, коли воно не тільки створене для надання благ людям, але й коли воно ефективно само розвивається завдяки концепції справедливості. У такому суспільстві кожен громадянин знає (і визнає за належне), що всі інші члени суспільства визнають і приймають одні й ті ж принципи справедливості. Зважаючи на недоліки принципу рівних можливостей і враховуючи позитивний аспект принципу рівних результатів, Дж. Ролз узяв за основу концепції соціальної справедливості два різних принципи: 1) "Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших" [2:60]. Цей принцип передбачає рівність у володінні всіма базовими правами. 2) "Соціальні й економічні нерівності слід залагоджувати таким чином, щоб а) можна було розсудково сподіватися на їхню корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами" [2:60]. За цим принципом допускається соціальна й економічна нерівність, наприклад, у достатку та владі.

Оцінити реалістичність концепції справедливості Дж. Ролза чи спростувати її здійсненність непросто. Незаперечним є те, що проблема справедливості ще не розв'язана навіть у найдемократичніших сучасних державах. Нині західні соціологи та етики щиро переймаються цією проблемою. Прикладом може бути гуманістична теорія справедливості Дж. Ролза, ознайомлення з якою дає можливість переконатися в упередженості догм комуністичної ідеології про реакційність буржуазної соціології й етики.

Труднощі реалізації принципу справедливості в державах із ринковою економікою є для нас винятково актуальними, оскільки наша держава взяла курс на формування ринкової економічної моделі. Праці Дж. Ролза, та інших сучасних соціологів, які займаються проблемою справедливості, свідчать про те, що вона до цих пір залишається в центрі уваги навіть у найдемократичніших державах світу. В умовах становлення сучасної

української держави проблема справедливості набуває виняткової ваги. Необхідною передумовою її розв'язання є з'ясування сутності справедливості в умовах сучасного українського суспільства, а реалізація цієї проблеми перебуває в залежності від узгодженої роботи трьох гілок влади нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тофтул М.Г. Етика. – Київ: Академія, 2005. – 416 с.
2. John Rawls. A Theory of Justice. – The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England, 2005. – p.607.
3. Малахов В.А Етика. – Київ: Либідь, 2000. – 383 с.
4. Этическая мысль (научно-публицистические чтения). – Москва: Издательство политической литературы. – 1990. – 480 с.

Матеріал надійшов до редакції 14.03. 2007 р.

Тофтул М.Г., Шмат Р.П. Проблема справедливости: этический аспект.

В статье представлено определение понятия справедливости и ее видов, акцентируется внимание на неоднозначном истолковании этой категории. Прослеживается процесс реализации принципов справедливости в разные исторические эпохи. При этом учитывается характер политических и общественных строев. Рассматриваются основные принципы новых подходов к теоретическому осмыслению и практическому воплощению принципов справедливости на примере концепции Дж. Ролза.

Toftul M.G., Shmat R.P. The Problem of justice: ethical aspect.

The article deals with the definition of justice and its kinds, emphasizing this category contradictory interpretation. The process of justice principles realization in different historical epochs is investigated. Thus the political and public systems character is taken into account. The main principles of the approaches to justice principles theoretical understanding and practical implementation are considered on the example of the John Rawls's conception.